Олексій КУРАЄВ (*Київ*)

ПРОБЛЕМА АВТОРСТВА НІМЕЦЬКОГО ПРОЄКТУ КОРОЛІВСТВА КИЇВСЬКОГО 1888 РОКУ: ДЖЕРЕЛЬНИЙ ТА ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ*

Питання ґенези, історичного підґрунтя і, зрештою, авторства концепції королівства Київського, викладеної в статті "Росія та Європа" відомого німецького філософа Едуарда фон Гартманна (1842–1906) у першому та третьому січневих випусках берлінського тижневика "Die Gegenwart" 1888 р.[1], в існуючій історіографії отримало низку суперечливих інтерпретацій, підставами для котрих слугували припущення, зроблені шляхом фрагментарного аналізу німецької політики другої половини 1880-х років під впливом не тільки наукових, але й ідеологічних чинників.

Зазначимо, що вказана публікація в тижневику "Die Gegenwart" була присвячена прогнозуванню геополітичних наслідків ймовірної війни між Російською та Австро-Угорською імперіями; серед можливих наслідків розглядалася втрата імперією Романових більшості західних територій. Зокрема йшлося про відновлення польської держави в кордонах 1795 р., приєднання Бессарабії до Румунії, Фінляндії до Швеції, створення "самостійного Балтійського королівства" на землях Естляндії, Ліфляндії, Курляндії, Ковенської та Віленської губерній, а також нової держави під назвою "Королівство Київське" на території західних та південно-західних губерній імперії Романових[2]. На думку автора статті в берлінському тижневику, таке державне утворення з великою ймовірністю могло би постати в басейнах річок Дніпро та Прут шляхом об'єднання 18 мільйонів "мало- та білорусів". Гарантувати існування таких держав мало би укладення "страхувальних договорів" Швеції та Балтійського королівства з Німеччиною, а Румунії та "Королівства Київського" – з Австро-Угорщиною.

Досі в науковій літературі та публіцистиці авторами цієї геополітичної ідеї фігурували як автор статті Едуард фон Гартманн, відомий філософ та популяризатор політики німецького уряду, так і сам голова уряду Німецької імперії князь Отто фон Бісмарк (1822–1902). Зокрема, на належності цієї ідеї райхсканцлерові Бісмарку, а не авторові відповідної статті в "Die Gegenwart",

* Дослідження стало можливим завдяки сприянню Deutsche Forschungsgemeinschaft (Німецького дослідницького співтовариства) та Deutscher Akademischer Austauschdienst (Німецької служби наукових обмінів).

[1] *Hartmann, Eduard von.* Rußland und Europa // Die Gegenwart: Wochenschrift für Literatur, Kunst und öffentliches Leben. – Berlin, 1888. – Bd. XXXIII. – Nr. 1–3.

[2] Ibidem. – Nr. 1. – S. 2; Nr. 3. – S. 37–38.

наполягав український публіцист періоду Першої світової війни Дмитро Донцов у статті "Ідея української держави та війна проти Росії", яка побачила світ у Берліні в січні 1915 р.[3]. Український політик, історик та публіцист першої половини XX ст. Михайло Лозинський (1880–1937) розглядав можливість авторства Бісмарка як суто гіпотетичну (1922)[4]. Відомий український історик та державний діяч періоду гетьманату П. Скоропадського Дмитро Дорошенко (1882–1951) дистанціювався від прямої відповіді на питання про авторство ідеї такого королівства, зазначивши в 1941 р., що саме "громадська думка", як в Україні, так і в Німеччині, приписувала цю ідею Бісмаркові[5]. Що стосується повоєнної наукової літератури, то в ній виникло декілька думок стосовно авторства такої ідеї: якщо Григорій Заставенко (1959) вважав автором ідеї Київського королівства самого Едуарда фон Гартманна, то Іван Кулінич (1963), Рем Симоненко та Дмитро Табачник (2002) наполягали на ініціативній ролі райхсканцлера Бісмарка в появі такої державотворчої концепції[6]. Зрештою, німецький історик Клаус Ремер у 1997 р. дав ухильно-узагальнювальну відповідь на це питання, зазначивши, що ідея Київського королівства "навряд чи мала офіційний урядовий статус, але в будь-якому разі була покладена на папір за участі впливових представників правлячих класів"[7].

Розглядаючи попередню історіографію, не можна не відзначити її політизований характер та відсутність в її джерельній базі ключових історичних документів з цього питання. Зокрема, радянські дослідники (І. М. Кулінич) та їхні послідовники в новітній українській історіографії (Д. В. Табачник та Р. Г. Симоненко) обмежили предмет дослідження історико-публіцистичною концепцією Дмитра Донцова 1915 р., в якій зацікавленість Німецької імперії у підтримці українського національного руху виводилася з давньої традиції, започаткованої, на його думку, ще наприкінці XVIII ст. передачею підданим Російської імперії графом Капністом у березні 1791 р. міністрові закордонних справ Пруссії графу Евальду Фрідріху фон Гертцбергу пропозиції спрямувати п'ять українських козацьких полків на допомогу Пруссії в разі, якщо її війська виступлять проти Польщі[8]. Наступний прояв прусської підтримки ідеї українського державотворення Д. Донцов убачав у меморандумі прусського посла у Лондоні барона Крістіана фон Бунзена від 1 березня 1854 р., де містилася пропозиція підтримати ймовірне відторгнення північного узбережжя Чорного моря від Російської імперії за умови, що ці

---

[3] *Donzow Dmytro.* Die Ukrainische Staatsidee und der Krieg gegen Rußland. – Berlin, 1915. – S. 44–46.

[4] *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918–1920. – Відень, 1922. – С. 5.

[5] *Doroschenko Dmytro.* Die Ukraine und das Reich. Neuen Jahrhunderte Deutsch-Ukrainischen Beziehungen. – Leipzig, 1941. – S. 154.

[6] *Заставенко Г.* Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 році. – К., 1959. – С. 4.

[7] *Remer Claus.* Die Ukraine im Blickfeld deutscher Interessen. Ende des 19. Jahrhunderts bis 1917/18. – Frankfurt am Main; Berlin; Bern; New York; Paris; Wien, 1997. – S. 123.

[8] *Кулінич І.* Україна в загарбницьких планах німецького імперіалізму (1900–1914). – К., 1963. – С. 32–34; *Симоненко Р., Табачник Д.* Українсько-польські відносини та боротьба за єдність України XIX – початку XX ст. – К., 2007. – С. 154–155.

землі перейдуть під протекторат Австрії – попри те, що цей проєкт не містив жодної конкретизації міжнародно-політичного оформлення цієї території, зокрема створення української держави. Третім, ключовим прикладом зацікавленості Берліна в підтримці української національно-державницької традиції в концепції Д. Донцова була опублікована Е. фон Гартманном у січні 1888 р. пропозиція створення Київського королівства, що містила розгорнуту аргументацію зовнішньо- та внутрішньополітичних передумов створення такої держави внаслідок великої європейської війни. Тому з огляду на наведені історичні обставини потрібно зазначити, що поєднання в історико-пропагандистській концепції Д. Донцова підтверджених історичних фактів із гіпотетичними припущеннями, яке мало метою зобразити Німеччину давнім та надійним партнером українців, вказує на те, що його праця не може бути віднесеною до наукової літератури.

Необхідно також зауважити, що характерною ознакою праць радянської та пострадянської наукової школи (І. Кулінича, Р. Симоненка й Д. Табачника) є сприйняття історичних постулатів Дмитра Донцова як достовірного історичного матеріалу, що не потребує перевірки та критичного переосмислення. Питання перевірки достовірності історичного матеріалу, викладеного Д. Донцовим з агітаційною метою, не ставилося його радянськими політичними антагоністами, оскільки сформований ним історичний міф “прусської традиції підтримки українського державотворення” цілком влаштовував прихильників проросійської орієнтації України як об’єкт нищівної критики.

Втім, наявність значного масиву недосліджених першоджерел, а саме документів німецької дипломатичної служби у Політичному архіві Зовнішнього відомства Німеччини в Берліні та відділі рукописів Державної бібліотеки Берліна – культурного надбання Пруссії, а також німецької періодики 1880-х років порушує питання про доцільність більш глибокого дослідження історичних передумов публікації концепції нової слов’янської монархії зі столицею в місті Києві Едуардом фон Гартманном на початку 1888 р. Щоб дати відповідь на питання як про причини появи в Берліні такої державотворчої ініціативи, так і щодо наявності у філософа та публіциста Е. фон Гартманна настільки глибокої обізнаності з етнополітичною специфікою та геополітичним значенням територій в басейнах річок Дніпро та Прут, яку демонструє багатосторінковий текст його статті, доцільно вивчити весь комплекс джерел щодо значення українського чинника для формування зовнішньої політики Берліна на зламі 1887 і 1888 р. та дослідити публіцистичну спадщину цього німецького філософа.

Йдеться насамперед про директиви райхсканцлера Бісмарка щодо змісту публікацій в німецькій пресі 1887–1888 рр., архівну та публіцистичну спадщину Едуарда фон Гартманна, німецькі дипломатичні документи з української тематики 1886–1888 рр. та німецьку пресу й публіцистику з питань відносин з Російською імперією 1880-х років.

Оскільки вказана стаття Е. фон Гартманна містить детальний аналіз зовнішньої політики Російської імперії, доцільним було провести порівняльний аналіз обґрунтування її головних тез як зі змістом директив канцлера щодо висвітлення політики Росії, так і з недослідженими дипломатичними

документами, зокрема з доповідями німецьких дипломатичних представників у Російській імперії. Для встановлення авторства також було досліджено попередні публікації Гартманна щодо політичної ситуації на сході Європи та на Балканах, а також документи з фонду Едуарда фон Гартманна у відділі рукописів Державної бібліотеки Берліна.

Комплексне опрацювання відповідних матеріалів Політичного архіву Зовнішнього відомства Німеччини в Берліні дозволило дійти висновку, що до 1886 р. райхсканцлер князь Отто фон Бісмарк та керівник (державний секретар) Зовнішнього відомства граф Герберт фон Бісмарк (1849–1904), старший син райхсканцлера, виявляли цікавість насамперед до політичного становища українців (у термінології німецької дипломатичної служби – "русинів") Східної Галичини в контексті їх протистояння з польськими політичними силами, і саме в контексті пошуку засобів протидії незалежницьким прагненням поляків Австро-Угорської та Російської імперії наприкінці 1886 р. почали виявляти інтерес до політичних настроїв наддніпрянських українців з огляду на їх можливе, небажане для Берліна, політичне зближення з польськими політичними силами[9].

Реалізуючи відповідні настанови райхсканцлера, німецьке посольство в Санкт-Петербурзі в особі посла генерала графа Лотара фон Швайніца (1822–1901) та першого секретаря посольства графа Бернгарда фон Бюлова (1849–1929), який з кінця жовтня 1887 р. виконував обов'язки тимчасового повіреного у справах[10], протягом 1887 р. в межах регулярного службового інформування двічі надсилали до Берліна звіти, що містили політичні оцінки українського чинника.

Першим райхсканцлерові 19 січня 1887 р. було відправлено повідомлення посла фон Швайніца про суспільний резонанс навколо руху українофілів, яке варто навести в повному обсязі:

"У високому указі № 930 від 9.12.86 був висловлений інтерес Вашої світлості до прагнень поляків у Малоросії. Промова, в якій професор Коялович на засіданні Слов'янського доброчинного товариства 5 грудня вказав на просування поляцтва, хоча й здебільшого стосувалася Білорусії, не залишилася непоміченою в Берліні.

Однак саме тепер поява в Санкт-Петербурзі малоруського театрального товариства голосно нагадала про спричинене нею занепокоєння поезією, співом та літературою українофілів. Вже декілька тижнів поспіль петербурзьке суспільство прагне потрапити в маленький театр, де трупа пана

[9] Дослідженню цього питання присвячено документи 6-томної збірки дипломатичних документів 1874–1886 рр. під назвою "Греко-католицька церква в Росії та Польщі" (німецькою: Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Berlin (далі – PA AA Berlin). – Akten "Die griechisch-unierte Kirche in Russland und Polen, 1874–1886"). З лютого 1886 р. відбір документів з української проблематики був продовжений за іншим формулюванням: "Прагнення українофілів та малоруське (русинське) питання", припинений він був лише в 1922 р. ("Die Bewegung der Ukrainophilen und die kleinrussische (ruthenische) Frage", 1886–1922 // PA AA Berlin).

[10] Philipp Eulenburgs politische Korrespondenz / Hrsg. John C. G. Röhl. – Boppard am Rhein, 1976. – Bd. I: Von der Reichsgründung bis zum Neuen Kurs 1866–1891. – S. 257.

Кропивницького, яка певно складається з дворян, офіцерів та загалом з представників інтелігентних класів, дає вистави малоруською мовою, котра, як стверджує «Новое время», «видається нам дитячою та смішною мовою».

В той час як на твори переслідуваного та висланого за часів імператора Ніколая I українського поета Тараса Шевченка накладено заборону, й адміністрація південно-західних провінцій прагне придушити всі прояви малоруської літератури, минулої неділі імператорський двір став свідком одної такої театральної вистави, яку з благочинною метою організувала шляхетна дама пані Кочубей, уроджена Кушелева-Безбородько. Оскільки на афіші товариство Кропивницького іменувалося «російською драматичною трупою», то в цьому високому місці не побачили жодного протиріччя в тому, що піднімають престиж мистецького явища, яке зазнає переслідувань у прикордонних провінціях.

«Новое время» пояснює це протиріччя наступними міркуваннями:

«...Якщо українофіли-патріоти спробують поставити поряд Котляревського та Основ'яненка з Мольєром і Тарантеном, то дріб'язковість та обсяг доробку цих літераторів стає очевидним. Інакше не може й бути, оскільки малоруси ніколи не мали культурного життя, більше того, їхні вищі класи повністю злилися з польською або російською інтелігенцією. Ми й тепер переконані, що ці актори, які так блискуче представляють «хохляцькі» народні сценки, в антрактах спілкуються між собою російською мовою. Вони ж не можуть спілкуватися інакше, оскільки в малоруській мові бракує слів, щоб передавати абстрактні та технічні поняття, і всі придумані з цією метою слова, як і всякий акт насильства над духом народу, є чистою пошлістю та противні слухові.

Кажуть, що малоруси є дуже численними й тому повинні мати власну літературу, яку, скажімо, вже створили австрійські слов'яни.

Однак тут зовсім інша ситуація: австрійські слов'яни не можуть стати німцями, мадярами або італійцями, не змінивши себе повністю, тому навіть у найменшого слов'янського племені виникла власна література. Дещо інше маємо з малорусами, які живуть поряд із племенем, від якого вони настільки мало відрізняються мовою, що російський народ навіть не дав їм окремої назви, а відрізняє їх лише «хохлом», тобто зачіскою.

Швайніц"[11].

Те, що саме польський контекст спричинив зацікавленість Берліна рухом українофілів, підтверджує й повідомлення першого секретаря посольства Бюлова від 7 листопада 1887 р.:

"[…] Неодноразово згаданий мною австрієць оцінює польський елемент у Києві як сповнений помітної життєвої сили та спокійний; складається

[11] Політичний архів Зовнішнього відомства Німеччини в Берліні (далі – ПА ЗВ Берлін). – Ф. "Політичне управління". – Зб. "Прагнення українофілів та малоруське (русинське) питання". – Спр. R 11105: Доповідь посла Німеччини в Росії Швайніца райхсканцлерові Бісмарку. Санкт-Петербург, 19 січня 1887 р., 8 с. Німецькою: PA AA Berlin. – Abteilung Politik (далі – AP). – Akten "Die Bestrebungen der Ukrainopilen und die kleinrussische (ruthenische) Frage". – Bd. 11105.

враження, що його вплив посилився порівняно з минулими роками. В Україні, зокрема серед нижчих верств населення, цей пан помітив чимало випадків протиріч між малорусами та великорусами. […]

Б. фон Бюлов”[12].

Утім, ключовим джерелом для вирішення питання про авторство ідеї королівства Київського є малодосліджений попередньою історіографією приватний лист Бернгарда фон Бюлова до однієї з найвпливовіших осіб у найближчому оточенні канцлера, таємного радника-посланця Фрідріха фон Гольштайна від 10 грудня 1887 р.[13]. Саме там вперше в німецькій політичній думці від імені конкретної посадової особи викладено концепцію політичної інструменталізації українського чинника у випадку реставрації польської держави, якщо питання про польське державотворення постане на порядку денному внаслідок військової поразки царської імперії у війні проти коаліції європейських держав.

Про це свідчить відповідний фрагмент цього великого за обсягом документа:

“[…]. Якщо ми боротимемося з Росією, то не маємо права укладати з нею миру, поки не зробимо її не здатною до нападу на нас принаймні на одне покоління. Нам потрібно надовго занапастити економічні джерела Росії спустошенням її чорноземних губерній, бомбардуванням її приморських міст, руйнацією її промисловості й торгівлі наскільки це буде можливо [зауваження райхсканцлера Бісмарка на полях: «Як?»]. Зрештою нам слід відтіснити Росію від обох морів, Балтійського та Понту Евксинського, на яких ґрунтується її статус світової держави. Я можу уявити собі Росію дійсно послабленою надовго лише тоді, коли від неї будуть відрізані території на захід від лінії Онезька затока – Валдайські висоти – Дніпро. Такого миру – якщо в разі війни вона (Росія. – *О. К.*) не зазнає повної внутрішньої руйнації, якої, втім, навряд чи варто очікувати – можна буде досягти лише тоді, якщо ми стоятимемо на Волзі. Я залишаю осторонь питання, чи буде нам політично корисним відновлення Польщі в будь-якій формі та приєднання до нас балтійських провінцій [зауваження Герберта фон Бісмарка на полях: «Тоді краще знову Польщу»]. Якщо ми відродимо Польщу, то в будь-якому разі маємо сконституювати її таким чином, щоб в її межах польско-католицькі елементи були врівноважені малорусько-православними [вставка Герберта фон Бісмарка: «балтійськими»], й у такий спосіб виключимо

[12] ПА ЗВ Берлін. – Ф. “Політичне управління”. – Зб. “Відносни Росії з Австрією”. – Спр. R 10875: Доповідь першого секретаря посольства Бернгарда фон Бюлова райхсканцлерові Бісмарку. Санкт-Петербург, 7 листопада 1887 р., 5 с. (PA AA Berlin. – AP. – Akten “Die Beziehungen Rußlands zu Österreich”. – R 10875).

[13] Цей лист згадується та коротко цитується у книзі Петера Боровськи “Німецька політика щодо України у 1918 році за особливого врахування економічних питань” (вийшла у 1970 р.), але виключно в контексті ролі майбутнього канцлера Бернгарда фон Бюлова в дискусії про доцільність превентивної війни з Росією, без жодного зв’язку з публікацією Едуарда фон Гартманна 1888 р. Див.: *Borowski Peter.* Deutsche Ukrainepolitik 1918 unter besonderer Berücksichtigung von Wirtschaftsfragen. – Lübeck; Hamburg, 1970. – S. 30.

ймовірність того, що відроджена Польща провадитиме ворожу нам політику чи прагнутиме примирення з Росією, тоді як ми маємо скористатися нагодою війни, щоби примусово видалити якомога більше поляків з польських областей (Німеччини. – *О. К.*). З іншого боку, можливо, Росія була би кращим сусідом, ніж відновлена Польща, яка стане природним союзником Франції та Австрії [нотатка князя Бісмарка на полях: "не можна викладати подібні ексцентричні пропозиції на папері!"]. Втім, з огляду на те, що війна з Росією з військової точки зору є справою, що потребуватиме серйозного обміркування, з політичної точки зору для нас буде краще, якщо ми зможемо домовитися з росіянами [зауваження канцлера Бісмарка на полях: «Так!»]"[14].

Порівняльний аналіз опублікованої в тижневику "Die Gegenwart" 7 та 21 січня концепції королівства Київського з пропозиціями, що містяться в листі першого секретаря посольства фон Бюлова від 10 грудня 1887 р., дозволяє встановити ідентичність головних тез цих документів.

Зокрема, дві головні тези – про доцільність завдання Росії масивних територіальних втрат на північному й південному заході як єдиної гарантії тривалого послаблення імперії Романових (I теза) та про визначення ймовірних форм таких територіальних втрат (II теза) – можна дослідити зіставленням таких цитат:

Бюлов, теза I у листі від 10 грудня 1887 р.:

"Нам слід відтіснити Росію від обох морів, Балтійського та Понту Евскинського, на яких ґрунтується її статус світової держави. Я можу уявити собі Росію дійсно послабленою надовго лише тоді, коли від неї будуть відрізані території на захід від лінії Онезька затока – Валдайські висоти – Дніпро".

Гартманн, ця ж теза, 7 січня 1888 р.:

"Якщо, наприклад, європейська Росія сьогодні втратить Фінляндію та всю територію на південний захід від лінії, проведеної від Нарви до Азовського моря, з населенням у 36 мільйонів, вона […] все ще буде спроможна виконувати свою високу культурну місію в Азії […]. Якщо ж […] знову відрізати Росію від Фінської затоки […], тоді можна буде перекрити всі артерії, життєво важливі для забезпечення її становища як великої держави […]"[15].

Гартманн, розвиток цієї тези 21 січня 1888 р.:

"Варто зробити натяк на те, в який спосіб можна досягнути тривалого послаблення російського наступального потенціалу […]. […] запропонованого вище зменшення населення Росії на 16,5 мільйонів неросійського населення, яке посилить оборонний потенціал миролюбного центральноєвропейського союзу, має вистачити, щоби дати чітко зрозуміти тим, хто вірить

[14] Приватний лист Бюлова до Гольштайна із Санкт-Петербурга від 10 грудня 1887 р. Цит. за: Die geheimen Papiere Friedrich von Holstein / Hrsg. Norman Rich, M. H. Fisher, Werner Frauendienst. – Göttingen; Berlin; Frankfurt, 1961. – Bd. 3. – S. 214, 217.

[15] *Hartmann, Eduard von*. Rußland und Europa. – Nr. 1. – S. 2.

у можливість світового панування, що Європа все ще має досить засобів для того, аби дерева не росли до неба”[16].

Бюлов, теза II в листі від 10 грудня 1887 р.:

“Якщо ми відродимо Польщу, то в будь-якому разі маємо сконституювати її таким чином, щоб в її межах польсько-католицькі елементи були врівноважені малорусько-православними, й у такий спосіб виключимо ймовірність того, що відроджена Польща провадитиме ворожу нам політику чи прагнутиме примирення з Росією”.

Гартманн, ця ж теза, 7 січня 1888 р.:

“Чи схоче переважна більшість біло- та малорусів змінити залежність від великорусів на власну державу, можна буде побачити лише тоді, коли через покоління після відторгнення басейну Дніпра від Великоросії суспільно-політична думка матиме достатньо часу для цього. В усякому разі, з географічної та торговельно-політичної точки зору кожна з цих територій цілком зможе обійтися без іншої, не втративши жодної передумови для існування та процвітання, і така Дніпрова держава, «Королівство Київське», дійсно матиме в своїх 18-ти мільйонах жителів усі необхідні передумови для політичної незалежності та самоствердження”[17].

Гартманн, розвиток цієї тези 21 січня 1888 р.:

“Польща володітиме територіями, які вона мала до поділу 1795 року; [...] Фінляндію слід буде віддати Швеції, Бессарабію – Румунії. Естляндію, Ліфляндію, Курляндію та Ковенську й Віленську губернії – об’єднати в одне незалежне Балтійське королівство, басейни річок Дніпро та Прут зробити територією королівства Київського. Швеція та Балтійське королівство отримають гарантії проти зазіхань Росії від Німеччини, Румунія та королівство Київське – від Австрії, та укладуть відповідні страхувальні договори з цими державами […]”[18].

Отже, між концепціями Бюлова та Гартманна є лише дві суттєві відмінності, а саме: перший секретар посольства Бюлов писав про політичну нейтралізацію “польсько-католицького елементу православно-малоруським” у відновленій польській державі, тоді як філософ Гартманн прогнозував більш високий політичний рівень ставлення до українців (“малорусів”) – спільну з білорусами державність у формі монархії. Втім, те ж саме стосується й різниці бачення Бюловом та Гартманном майбутнього прибалтійських володінь династії Романових: запропоноване Бюловом приєднання до Німеччини прибалтійських володінь Росії у викладі Гартманна набуває форми створення нової монархії, Балтійського королівства під німецьким протекторатом. Іншою відмінністю є стратегічне корегування запропонованих Бюловом територіальних вимог до Росії: по-перше, у варіанті Гартманна імперії

[16] Ibidem. – Nr. 3. – S. 37–38.
[17] Ibidem. – Nr. 1. – S. 2.
[18] Ibidem. – Nr. 3. – S. 37–38.

Романових залишали її столицю, яку Бюлов пропонував відторгнути разом із Фінляндією (оскільки передбачав проведення майбутнього західного кордону Російської імперії більш ніж на сто кілометрів на схід та південь від Санкт-Петербурга – від Онезької затоки Білого моря до Валдайських висот); по-друге, у статті Гартманна від Російської імперії пропонувалося відторгнути не тільки правобережне, як пропонував Бюлов, а й лівобережне Подніпров'я до Азовського моря, тобто разом із Кримом.

Вказані відмінності свідчать про те, що політичні ініціативи Бюлова у другій половині грудня 1887 р. зазнали подальшого розвитку й конкретизації в Берліні, і ці трансформації мали зрозумілу стратегічну логіку: корекцію щодо залишення столичного Санкт-Петербурга у складі Російської імперії варто розглядати як прояв політичного реалізму, оскільки вона мала менш принизливий та провокативний характер; відсунення ж на схід, за Дніпро, лінії майбутнього західного кордону Російської імперії є саме тим елементом викладеної Гартманном концепції, який дозволив перейти від запропонованої Бюловом "малоруської" автономії на Правобережній Україні до "королівства Київського" в басейнах Дніпра та Прута.

Логічним буде поставити питання про те, хто міг здійснити таку трансформацію й деталізацію. Відповідь на це питання дає розгляд вузького кола осіб, яким було довірено ознайомлення з листом Бюлова. Це коло добре відоме як із самого оригіналу документа, так і з проведеного авторами його наукового видання джерелознавчого аналізу: документ містить рукописні нотатки й зауваження лише канцлера Отто фон Бісмарка та державного секретаря Зовнішнього відомства Герберта фон Бісмарка[19]. Аналіз цих зауважень, які, принаймні стостовно князя Бісмарка, потрібно розглядати як вказівки, прояснює ставлення ключових фігур німецької зовнішньої політики до пропозицій Бюлова.

Так, райхсканцлер піддає сумніву пропозицію Бюлова щодо спустошення чорноземних губерній Російської імперії (питанням на полях: "Як?") та підсумовує пропозиції першого секретаря посольства про бажані територіальні втрати Росії у зауваженні: "Подібні ексцентричні пропозиції не можна викладати на папері!" Останню тезу Отто фон Бісмарка можна вважати вирішальним свідченням того, що він заперечує можливість публічного обговорення воєнно-політичних ініціатив Бюлова. Ще одне, останнє зауваження князя Бісмарка на полях цього документа засвідчує його зацікавленість у порозумінні з Росією: щодо підсумкового висновку Бюлова про переваги мирного розв'язання російсько-австрійської кризи він чітко й коротко зазначає: "Так!"

Щодо зауважень державного секретаря, то вони стосується виключно деталей територіальних ініціатив Бюлова й мають радше непрямий стосунок до їх "малоруського" аспекту. У своїй першій нотатці на полях граф Бісмарк коментує пропозицію приєднати балтійські провінції Росії до Німеччини зауваженням: "Тоді вже краще всю Польщу". Втім, у разі, якщо дійде до

[19] Die geheimen Papiere Friedrich von Holstein. – Bd. 3. – S. 213–216.

реставрації польської держави, Герберт фон Бісмарк погоджувався відмовитися від цих територій на її користь, аби мати можливість збалансувати "польсько-католицький елемент" "балтійським" – поряд з "малоруським" .

Наведені аргументи дають змогу виключити райхсканцлера Бісмарка як з числа потенційних авторів ідеї королівства Київського, так і з числа ймовірних ініціаторів публікації Гартманна. Ставлення ж його сина Герберта до пропозицій Бюлова можна назвати вельми гнучким, оскільки державний секретар Зовнішнього відомства не підтримав жодного із запропонованих його петербурзьким підлеглим варіанта і не запропонував жодного власного розв'язання.

Хто ж тоді міг наважитися на ініціювання публікації, де прогнозувалися можливі геополітичні наслідки ймовірної війни з Росією – всупереч чітко висловленій райхсканцлером забороні публічного обговорення цієї теми? Жодним чином це не міг бути автор статті в берлінському часописі Едуард фон Гартманн, який своїми численними попередніми матеріалами проявив себе як лояльний до канцлера публіцист, навряд чи готовий до ігнорування настанов голови уряду. Окрім цього, аналіз його попередніх та наступних публікацій, присвячених насамперед внутрішньополітичним питанням, засвідчує відсутність будь-якого інтересу не тільки до української ("малоруської"), але й до східноєвропейської проблематики загалом[20].

Що стосується канцлера та його сина, державного секретаря Зовнішнього відомства, то існують ще й інші докази їхньої непричетності до публікації Гартманна, а саме директиви Бісмарка кінця 1887 – початку 1888 рр. щодо змісту публікацій в німецькій пресі[21]. В цих документах містяться вказівки щодо публікації конкретних матеріалів в рамках пропагандистського протистояння німецьких та російських газет і немає жодної згадки про "королівство Київське", "українське/малоруське питання", тижневик "Die Gegenwart" або Едуарда фон Гартманна. Зокрема, канцлер імперії особисто переймався політичною протидією російській військовій пропаганді: у грудні 1887 р. він наказує начальникові німецького Генерального штабу Мольтке перевірити дані органу Воєнного відомства Росії газети "Русский инвалид" про "слабкість" російських військ у Польщі та доповісти про реальний стан справ, що мало наслідком появу спростовуючого матеріалу в берлінському військовому часописі "Militärisches Wochenblatt" від 18 січня 1888 р.[22].

---

[20] *Hartmann, Eduard von.* Zwei Jahrzehnte Deutscher Politik. Die Gegenwärtige Weltlage. – Leipzig, 1889. – 401 s.

[21] Зокрема, вказівки канцлера імперії щодо публікації відповідних матеріалів у німецькій пресі, переважно в берлінській газеті "Norddeutsche Allgemeine Zeitung", містяться в документах тому R 9901 збірки "Внутрішнє становище Росії 1875–1888 років" (PA AA Berlin. – R 9901: Innere Zustände und Angelegenheiten Russlands, 1875–1888) та тому R 10880 збірки "Відносини Росії з Австрією" (PA AA Berlin. – R 10880: Beziehungen Russlands zu Österreich, 6. Januar 1888 – 19. Januar 1888).

[22] Така вказівка райхсканцлера міститься у вигляді рукописної нотатки на доповіді посла Німеччини в Петербурзі імператорові Вільгельму від 30 (за російським календарем – 18) грудня 1887 р. Див.: ПА ЗВ Берлін. – Ф. "Політичне управління". – Зб. "Відносини Росії з Австрією". – Спр. R 10880: Доповідь посла фон Швайніца. Санкт-Петербург, 30 (18) грудня 1887 р., 5 с. (PA AA Berlin. – R 10880).

Отже, лише адресат листа першого секретаря німецького посольства в Росії, таємний радник-посланник Фрідріх фон Гольштайн може розглядатися як єдина особа, яка могла дозволити собі подальший розвиток та деталізацію "малоруської" ініціативи фон Бюлова[23]. Щоб перевірити таке припущення, варто реконструювати безпосередній політичний контекст появи статті Гартманна, врахувавши відомі особливості індивідуального способу дій Гольштайна.

Так, небезпека небажаного для Берліна військового зіткнення між Росією й Австрією, яка активно обговорювалася в найвищих колах Німеччини протягом 1887 – початку 1888 рр., змушувала канцлера до пошуку способів уникнення такого розвитку подій. На початку 1888 р. ймовірність такого конфлікту досягла найвищого рівня. Зокрема, 1 січня 1888 р. генерал-квартирмейстер (начальник оперативного управління) німецького Генерального штабу генерал-майор граф Альфред фон Вальдерзеє записав у щоденнику: "Канцлерові, попри все його вміння, не вдалося забезпечити дружнє ставлення Росії до нас, тому ми стоїмо перед перспективою початку світової війни, в якій нам доведеться боротися за власне існування"[24].

Наприкінці 1887 р. Зовнішнє відомство підготувало листа кайзера Вільгельма цареві Олександру III (відправленого 5 січня 1888 р., про що свідчить особистий лист царя Олександра III Вільгельмові від 25 січня 1888 р.), щоби на найвищому рівні спробувати усунути небезпеку війни[25]. Завдяки документу з особистого архіву Фрідріха фон Гольштайна можна пересвідчитись, що наприкінці 1887 – на початку 1888 рр. канцлер Бісмарк був надзвичайно стурбований антинімецькою кампанією в російській пресі[26].

[23] Часу між доставкою до Берліна написаного 10 грудня 1887 р. в Петербурзі листа фон Бюлова та виходом відповідного номера тижневика "Gegenwart" 7 січня 1888 р. мало бути цілком достатньо для написання та підготовки до друку першої частини статті.

[24] Denkwürdigkeiten des General-Feldmarschalls Alfred Grafen von Waldersee / Hrsg. Heinrich Otto Meisner. – Stuttgart; Berlin, 1925. – Bd. 1: 1832–1888. – S. 349.

[25] ПА ЗВ Берлін. – Ф. "Політичне управління". – Спр. R 10881: Відносини Росії з Австрією. 20–31 січня 1888. Особистий лист царя Олександра III імператорові Вільгельму (PA AA Berlin. – R 10881: Beziehungen Russlands zu Österreich, 20. Januar 1888 – 31. Januar 1888).

[26] На початку 1890 р. керівник центрального бюро Зовнішнього відомства надвірний радник Мехлер підготував "Путівник до політичних документів Зовнішнього відомства з питання недовіри князя Бісмарка до Росії та, навпаки, царя та російського уряду до князя Бісмарка у 1875–1890 роках", в якому зазначив: "Третього січня 1888 року князь Бісмарк дає наступне розпорядження посольству у Санкт-Петербурзі, з огляду на публікацію в газеті «Dniewnik Warszawski»: сказати панові фон Ґірсу (міністру закордонних справ Російської імперії. – *О. К.*), що такими проявами ворожості, образами та погрозами в російській пресі, загальною недоброзичливістю всієї російської політики в німецькій громадській думці викликано настільки сильну ненависть до Росії, якої не було ніколи раніше. [...] але тепер неприязнь досягла такого високого рівня, що парламентська політика більше не має права залишати її без своєї уваги". Цит. за: Führer durch die politischen Akten des Auswärtigen Amts zu der Frage des Misstrauens des Fürsten Bismarck gegen Rußland, sowie umgekehrt des Zaren und der Russischen Regierung gegen den Fürsten Bismarck umfassend die Jahre 1875–1890. Zusammengestellt im Frühjahr 1890 von dem Vorsteher der Zentralbüros des Auswärtigen Amtes, Hofrat Mechler (PA AA Berlin. – Nachlass Friedrich v. Holstein). (Цит. за: "Путівник до політичних документів Зовнішнього

Оскільки канцлер особисто контролював протидію пропагандистській кампанії Росії, його найближчі співробітники з високою ймовірністю могли діяти у цьому ж напрямку. Публікацію статті Гартманна в берлінському тижневику 7 січня 1888 р., в якій Росія застерігається від нападу на Австро-Угорщину, варто сприймати як ще одну спробу вищої німецької влади втримати владні кола Петербурга від оголошення такої війни. Особа Гольштайна постає найімовірнішим кандидатом на ініціатора статті не тільки тому, що існує свідчення генерал-лейтенанта графа Вальдерзеє про ініціювання Гольштайном публікацій в німецькій пресі наприкінці 1887 р.[27], але й через його підкреслено антиросійську налаштованість, що протистояла проросійській орієнтації Герберта фон Бісмарка та мала метою іншими, прихованими засобами сприяти зваженій, обережній політиці його батька, імперського канцлера, щодо Росії[28]. Як зауважує британський дослідник Норман Річ, саме Гольштайн був однією з небагатьох дійових осіб у близькому оточенні Бісмарка, кому дозволялося проведення власної "таємної політики", за умови, що вона матиме лише ті наслідки, що відповідатимуть цілям політики райхсканцлера[29]. Тому серед усіх трьох осіб, що мали безпосередній стосунок до обговорення ініціатив фон Бюлова, лише Фрідріх фон Гольштайн через свій світогляд, високий рівень компетентності та здатність до здійснення неофіційного впливу міг спочатку сформулювати, а потім й забезпечити публікацію в авторитетному неофіційному столичному виданні концепції "держави мало- та білорусів" під назвою "королівство Київське", залучивши до цього одного з найавторитетніших проурядових публіцистів[30].

відомства з питань недовіри князя Бісмарка до Росії… (ПА ЗВ Берлін. – Ф. "Політичне управління". – Зб. "Спадщина Фрідріха фон Гольштайна")).

[27] Denkwürdigkeiten des General-Feldmarschalls Alfred Grafen von Waldersee. – Bd. 1. – S. 340.

[28] Die geheimen Papiere Friedrich von Holstein / Hrsg. Norman Rich, M. H. Fisher; Deutsche Ausgabe Werner Frauendienst. – Göttingen; Berlin; Frankfurt, 1958. – Bd. 1: Erinnerungen und politische Denkwürdigkeiten.– S. XXI–XXVI.

[29] Ibidem. – S. XXV, XXVIII.

[30] Вибір саме цього тижневика свідчить про те, що ініціатор такого вибору переслідував наступну мету: щоб ініціативу ідеї королівства Київського не можна було прямо пов'язати з персоною райхсканцлера Бісмарка. Саме цим слід пояснити те, що саме цей тижневик було обрано для публікації: як співробітникам Бісмарка, так вочевидь і царським дипломатам було добре відомо, що низка німецьких періодичних видань безпосередньо асоціювалася з особою райхсканцлера Бісмарка, який особисто санкціонував появу матеріалів з гострих зовнішньополітичних питань в таких газетах, як "Norddeutsche Allgemeine Zeitung", "National-Zeitung", "Deutsches Tageblatt", "Hamburger Korrespondenz". Див.: The Holstein Papers / Ed. Norman Rich, M. H. Fisher. – Cambridge, 1955. – Vol. I.: Memoirs and Political Observations. – P. 352–353.

Оскільки тижневик "Die Gegenwart" не входив до числа таких видань, поява в ньому статті про королівство Київське не мала розглядатися, принаймні в Німеччині, як санкціонована канцлером. Разом з тим, належність цього матеріалу автору, відомому своєю послідовною підтримкою політики Бісмарка, мала викликати як у німецької, так і в добре обізнаної з традиціями берлінської влади російської еліти враження, що така гостра зовнішньополітична концепція не могла з'явитися без згоди вищого керівництва Німеччини.

Що стосується автора ініціативи політичного протиставлення українців полякам Бернгарда фон Бюлова, то свою прихильність цій ідеї він зміг особисто реалізувати на посаді райхсканцлера, зокрема санкціонувавши підтримку українських політиків Австрії через публікації відповідних матеріалів у німецькій пресі у 1908 р.[31]. Симптоматично, що його політика стосовно українського національного руху на початку XX ст., як і під час "Болгарської кризи" 1887–1888 рр., також здійснювалася конфіденційно[32].

Олексій Кураєв (Київ). **Проблема авторства німецького проєкту королівства Київського 1888 року: Джерельний та історичний контекст**

У статті розглядається питання авторства концепції королівства Київського, викладеної в статті німецького філософа та публіциста Едуарда фон Гартманна у січні 1888 р. Автор залучає до відповіді на це питання низку мало- та невідомих історичних джерел і доходить висновку, що ідея використання національної відмінності українців та білорусів західних історичних областей Російської імперії від росіян та поляків з метою позбавлення царської Росії стратегічних людських та природних ресурсів України та Білорусі належить першому секретареві німецького посольства у Санкт-Петербурзі Бернгарду фон Бюлову.

Саме Бюлов у грудні 1887 р. в листі до довіреної особи райхсканцлера Бісмарка таємного радника Фрідріха фон Гольштайна запропонував створити українську автономію у складі відновленої польської держави, якщо внаслідок поразки Росії у війні проти коаліції західних держав переможці наполягатимуть на реставрації Польщі у кордонах 1795 р. Через аналіз історичного контексту автор доводить, що адресат цього листа фон Гольштайн, довівши його зміст до райхсканцлера князя Отто фон Бісмарка та державного секретаря графа Герберта фон Бісмарка й отримавши пораду утриматись від публічного обговорення цієї теми, взяв на себе відповідальність за ініціювання та публікацію концепції територіальних утрат царської Росії, внаслідок яких передбачалося й створення Київського королівства.

Ключові слова: райхсканцлер, Німеччина, Росія, Польща, Україна, Київ, королівство, Бісмарк, Бюлов, Гартманн.

Oleksii Kuraiev (Kyiv). **The Issue of Authorship of the German Project of the Kingdom of Kyiv (1888): A Documentary and Historical Context**

The article considers the issue of the authorship of the concept of the Kingdom of Kyiv. It was set out in the article of the German philosopher and publicist, Eduard von Hartmann, in January 1888. The author introduces a number of little-known and unknown historical sources and concludes that the idea that Ukrainians and Belarusians were nationally different from Russians and Poles in the western historical regions of the Russian Empire belonged to Bernhard von Bülow, first secretary of the German embassy in

[31] *Remer Claus.* Die Ukraine im Blickfeld deutscher Interessen. – S. 123.

[32] Її конкретні форми ще й досі залишаються малодослідженими, однак існує авторитетне свідчення про високий рівень санкціонованої райхсканцлером німецько-української взаємодії. Зокрема, зі спогадів одного з найвпливовіших галицьких політиків кінця XIX – першої половини XX ст. Костя Левицького (1859–1941) відомо, що після початку Першої світової війни, у вересні 1914 р. Бернгард фон Бюлов приватно прийняв його у Берліні як свого давнього приятеля. Див.: *Левицький К.* Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918. На підставі споминів і документів. – Перша часть. – Львів, 1929. – С. 28–30.

St. Petersburg in order to deprive tsarist Russia of strategic human and natural resources of Ukraine and Belarus.

It was Bülow, who proposed in December 1887 the granting of Ukrainian autonomy as a part of a restored Polish state. He presented this idea in the letter to Friedrich von Holstein, Reich Chancellor Bismarck's confidant and secret adviser, wherein the victors would insist insist on the restoration of Poland's 1795 borders. Through an analysis of the historical context the author proves that the addressee of this letter, von Holstein took responsibility for initiating and publishing the concept of territorial losses of tsarist Russia, including the creation of the Kingdom of Kyiv.

Keywords: Reich Chancellor, Germany, Russia, Poland, Ukraine, Kyiv, kingdom, Bismarck, Bülow, Hartmann.